

УДК 159.9

Васюк К. М.

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології
Донецького національного університету

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕНЬ ТЕМПОРАЛЬНОСТІ В СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ

В статті розглядається філософсько-психологічна проблема темпоральності, зокрема її методологічний аспект, який стосується питання окреслення кола психологічних явищ, що визначаються як темпоральні та розглядаються перспективні напрямки досліджень цього феномену в сучасній психологічній науці.

Ключові слова: життєва перспектива, ментальний простір, просторово-часова організація, темпоральність.

Проблема часу на сьогодні актуальна не лише для фізики та точних наук, психологія теж звертає увагу на час як категорію, що безпосередньо стосується розвитку особистості. Ця традиція досліджень запозичена з філософії, де ціла низка мислителів займалися питаннями часової перспективи та співвіднесенням між собою минулого, теперішнього, майбутнього. Психологією ця проблема була запозичена у вигляді терміну «темпоральність».

Згодом виокремилась навіть окрема гілка психологічних досліджень, узагальнена терміном «темпоральна психологія» — це напрямок досліджень взаємодії людини з вимірами часу і особливості переживання станів, коли сприйняття часу порушене. Також ця фундаментальна проблема навіть зафіксована в основному методологічному принципі психології — принципі історизму, який наголошує, що кожне психічне явище повинно розглядатися через призму зміни умов, в площині часу.

В нашому дослідженні основною метою було окреслення проблематики дослідження темпоральності в сучасній психологічній науці та виявлення актуальної проблематики як перспективи для майбутніх досліджень.

Об'єктом дослідження виступила категорія темпоральності.

Предмет дослідження: історія і перспективи розвитку основних проблем в дослідженні темпоральності.

Основний метод дослідження: теоретичний аналіз праць з вивчення темпоральності в філософській і психологічній науці.

В сучасній психологічній науці традиції дослідження темпоральності мають витоки в екзистенціальній філософії, де вона протиставляється матеріальному світу. На початку ХХ ст. проблема темпоральності вивчалась більше в філософії. Серед відомих вчених-дослідників цієї теми можна назвати М. О. Бердяєва, В. І. Вернадського, Е. Гуссерля, А. Н. Уайтхеда, М. Хайдеггера. В феноменології темпоральність слугує призмою, через яку розглядаються основні питання психології особистості, соціальних груп, цінностей, які П. Гурвич назвав терміном «повні соціальні явища».

Темпоральний вимір особливим чином трансформує динаміку ціннісно-сміслової сфери, яка відбувається під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх чинників. Цей феномен в класичній психології розглядався досить часто, але основна проблема дослідження темпоральності — методологічна, тобто неоднозначність у визначенні поняття.

Це явище фігурувало під виглядом таких понять, як «життєві простори» (К. Левін), «життєві світи» (Л. Бінсвангер, Ф. Е. Василюк), «становлення суб'єктивної реальності» (В. І. Слободчиков), «формування ментального простору людини» (В. І. Кабрін), «часова транспектива особистості» (К. В. Василевська). Особливу увагу звертають на себе хронотопічні дослідження О. Ухтомського. Він ввів новий психологічний термін «хронотоп», яким намагався пояснити взаємозв'язки психічних і фізіологічних явищ. Вважав часову перспективу тим центром, який об'єднує психіку в єдине ціле.

Його ідеї розвинув М. М. Бахтін, адаптувавши їх до гуманітарних проблем, далеких від фізіології. Особистість людини по суті своїй хронотопічна, тобто вона розвивається в темпоральному вимірі, і час є головним базисом розвитку у абсолютно всіх його проявах [2]. Серед зарубіжних досліджень темпоральності слід особливо відмітити праці Ш. Бюлер, яка досліджувала часову перспективу по відношенню до вікових періодів особистісного розвитку, тобто започаткувала використання категорії темпоральності у віковій психології. Вона намагалася знайти взаємозв'язок між психологічним і біологічним часом особистості та поєднати їх терміном «біографічність».

Також цю проблематику під маскою інших визначень розглядали у психодинамічному напрямку. К. Г. Юнг звертався до проблеми генетичної пам'яті, атрибутом якої є часовий вимір життя не тільки особистості-носія колективного несвідомого, але й пам'яті попередніх поколінь. Як зазначає С. О. Кравченко, окрема особистість вміщує в собі всю феноменологію темпоральності.

У вітчизняній психології проблемою психологічного часу займалися К. О. Абульханова-Славська, Б. Г. Ананьєв, О. С. Дмитрієв, Д. Г. Елькін, С. Л. Рубінштейн, Б. І. Цуканов. Узагальнюючи дослідження з цієї проблематики, можна виділити три основних напрямки або рівні вивчення темпоральності в психології: психофізіологічний, психологічний і особистісний [1].

На психофізіологічному рівні основна увага приділяється проблемі адаптації людини до системи часу, орієнтування в часовому просторі, впливу зміни часових характеристик на організм і психіку. Особливо цікавить представників цього напрямку питання про відлік часу, або «внутрішній годинник». Цей складний механізм намагалися пояснити роботою ендогенних процесів, серцебиттям, диханням, циклом обміну речовин, зміною сну і активності. Б. І. Цуканов встановив, що цей механізм неможливо детермінувати якимось монопроцесом в організмі. Ним керує певна зона головного мозку, яка впливає на гіпофіз і через нього керує ритмом роботи залози внутрішньої секреції та іншими циклічними процесами життєдіяльності організму.

Також психофізіологи намагалися використати теорію міжпівкульової асиметрії для пояснення відмінностей у сприйнятті часу у різних осіб. Н. М. Брагіна та Т. А. Доброхотова, досліджуючи порушення сприйняття часу у хворих з ураженнями мозку, дійшли висновку, що індивіди з домінуванням лівої півкулі в більшій мірі орієнтовані на теперішнє і майбутнє, а у випадку домінування правої півкулі — на теперішнє і минуле. В таких результатах присутній елемент фатальності, бо міжпівкульову асиметрію, особливо у дорослих, змінити не можна. Але якщо розглядати таку орієнтованість на іншому рівні, то результати досліджень будуть дещо іншими.

На психологічному рівні людина може відраховувати інтервали часу несвідомо. Це так зване «почуття часу». Його досліджували такі відомі вчені, як Д. Г. Елькін, Ж. Піаже, П. Фресс. Основна дискусія полягала в визначенні питання, чи вроджена чи набута ця здатність. При оцінці часових інтервалів людина використовує різні методи квантування, тобто подрібнення часового інтервалу на менші проміжки. Подібними засобами квантування можуть бути мовленнєві рухи, зокрема внутрішнє рахування «про себе» Т. М. Козіній вдалося отримати осцилограми мовленнєвих рухів, які засвідчили, що в умовах, де мовленнєвий супровід неможливий, оцінка часових інтервалів різко погіршується.

Відомий дослідник темпоральності в ХХ ст. С. О. Кравченко намагався пов'язати цей феномен з базовими психологічними функціями у вигляді приписування певній часовій перспективі конкретної психологічної функції: пам'ять реалізується в площині минулого, очікування, уява — майбутнього, творчість, натхнення — вічності, мислення — теперішнього [4].

В особистісному плані темпоральність та сприйняття часу вивчали у зв'язку з іншими особистісними характеристиками. Х. Еренвальд виділив два типи осіб — тахіхронічний, який схильний недооцінювати часові інтервали, та брадихронічний, який їх переоцінює. Пізніше було доведено, що подібні відмінності базуються на темпераментальних властивостях нервової системи. Зокрема до першого типу відносяться представники флегматичного темпераменту, а до другого — холеричного. Сангвінічний і меланхолічний являються проміжними, тобто в оцінюванні часу більш точні. Особистісний аспект в дослідженні темпоральності активно вивчався і у вітчизняній психології кінця ХХ ст. В працях В. О. Абульханової-Славської, В. І. Ковальова, Л. Кублицкене, В. Ф. Серенкової активно використовується поняття «особистісний час», яке визначається як психотемпоральна організація особистістю своєї свідомості і самосвідомості, а також діяльності в процесі вибору способу життя.

В. І. Ковальов пов'язував також темпоральність з загальною спрямованістю особистості за двома критеріями: ситуативності — пролонгованості та активності — пасивності. На основі їх співвідношення виділялося чотири темпоральних типи особистості: повсякденний, функціонально-дійовий, споглядально-рефлексивний і творчо-перетворюючий. Л. Кублицкене досліджувала темпоральність у її взаємодії з поняттям «діяльність», зокрема спосіб її організації, співвідношення суб'єктивного та об'єктивного часу і дійшла висновку, що психологічний час має три основні структурні ком-

поненти: переживання, усвідомлення і часова організація діяльності. Вона також виділяла темпоральні психологічні типи за критерієм вміння організувати свій час — оптимальний, дефіцитний, спокійний, виконавчий, тривожний, неоптимальний [1]. Загалом дослідження організації часу протягом життєвого шляху в сучасній психології набуло особливої актуальності. Можливо, така цікавість викликана запитом практики

Також в межах особистісного підходу темпоральність досліджується у взаємодії з емоційною сферою. В працях Е. О. Костандова, М. М. Захарової доведено, що в різних емоційних станах сприйняття часу відрізняється. При переживанні позитивних емоцій час летить швидше. Також проблематика темпоральності торкалася галузі патопсихології та клінічної психології. С. О. Кравченко ввів нове найменування психічних відхилень немедичної природи, яке назвав «темпоральний невроз». Використовується як науковий термін зовсім недавно, з 2009 р., характеризує прагнення людини жити лише в одному психологічно-темпоральному вимірі. Наприклад, в минулому. В зрілому віці найчастіше проявляється фіксацією на минулому, що ускладнює сприйняття нового, уповільнює особистісний розвиток і викликає соціально-психологічну дезадаптацію.

Як бачимо, проблема, яку ми розглядаємо, — міждисциплінарна, тому різні методологічні підходи до неї, на наш погляд, не конкурують, а доповнюють одна одну. І виток різних аспектів темпоральності містяться в різних науках. Психофізіологія і нейропсихологія, наприклад. Започаткували вивчення, здавалось би, такої суто психологічної проблеми, як сприйняття часу.

Окремо в психології стоїть проблема суб'єктивного сприйняття часу. Багато цікавих праць присвячені вирішенню питання: що вважати «теперішнім», «минулим», «майбутнім». І якщо з минулим і майбутнім часом визначитися простіше, то теперішнє представляє для дослідників найбільшу складність. Серйозні наукові дослідження почалися лише наприкінці ХІХ сторіччя. К. Клей показав, що теперішнє в межах нашого сприйняття пролонговане. Це отримало назву «правдоподібне теперішнє», чим підкреслював суб'єктивність нашого сприйняття теперішнього часу на відміну від його розуміння у фізиці та інших точних науках, де воно має невловимо короткий термін існування.

Були спроби навіть зафіксувати цю суб'єктивну тривалість теперішнього. Наприклад, У. Джемс доводив, що воно триває 12 сек. Більш сучасні дослідження Б. І. Цуканова зменшили цей інтервал до проміжку 0,7–1,1 сек. Найбільш популяризовані дослідження теперішнього у гештальт-психологів, що відобразилося в головному психотерапевтичному гаслі «тут і зараз». К. Левін в якійсь мірі зняв питання виміру часових інтервалів тривалості «теперішнього», ввівши термін «часова перспектива особистості». В цьому понятті він висловив свою головну ідею об'єднання минулого і майбутнього в понятті «теперішнє», з урахуванням того, на яку перспективу спрямовані думки суб'єкта, тобто в його теорії проголошується єдність і можливість існування всіх трьох вимірів часу в психологічному полі людини.

Для дослідження темпоральності та психології сприйняття часу в цілому виключне значення мало розмежування досліджень часу як фізичного явища та філософсько-психологічної (суб'єктивної) категорії. М. С. Каган виділяв біологічний, фізичний, соціальний і психологічний час. Більш філософсько орієнтовані дослідники, наприклад, А. В. Дроздова, виділяють навіть екзистенційний час особистості — загальний ритм людського буття, який не може керуватися ні особистою волею людини, ні об'єктивним плином часу [5].

Є. І. Головаха та О. О. Кронік розробили причинно-цільову концепцію темпоральності, в якій запропонували взагалі відмовитися від вимірювання часу як фізичного явища, тобто в точних об'єктивних одиницях. Психологічний час особистості формується на основі переживання особистістю детермінаційних зв'язків між ключовими подіями життя, а отже психологічне сприйняття часу у кожного індивідуальне — для когось він летить швидко і нічого неможливо встигнути, а хтось переживає його як надто повільний [3].

Подібні ідеї темпоральності зустрічаються в концепціях В. Є. Ключко, О. В. Лук'янова, Є. В. Некрасова, Т. О. Ходжабагіянц, але основною одиницею темпорального виміру людини в працях цих авторів вважається ціннісно-смилова сфера. До того ж в цих, більш сучасних, концепціях враховується динаміка (в тому числі і вікова) зміни просторово-часової організації особистості, яка суттєво впливає на часову перспективу. Це пояснює відмінності сприйняття часу в людей різного віку.

Дослідники психології звертаються до питань темпоральності найчастіше у зв'язку з вивченням механізмів виникнення психологічних проблем у людини, а також можливостей їх діагностики і корекції. Як відмічає К. В. Василевська, в складних життєвих обставинах відбувається звуження часової перспективи. Завдання психолога-фахівця — працювати з суб'єктивним теперішнім і зробити менш значущими минуле і майбутнє. В. М. Бородіна в своєму експериментальному дослідженні виявляла чинники, які впливають на зміни в темпоральних вимірах особистості. Одним з ключових вона вважає різкі зміни в життєвій ситуації людини, порушення звичних умов існування, нехай і в бік покращення. На психофізіологічному рівні зміни в темпоральних вимірах викликають зовнішні чинники, наприклад, вживання психотропних речовин, соматичні захворювання, особливі умови праці, екстремальні умови існування.

Окрема проблематика в дослідженні темпоральності — методи. Надзвичайна складність феномену, нематеріальність його, дифузність щодо різних аспектів реальності створюють надзвичайні труднощі в підборі методів діагностики нехай і більш конкретних його проявів. Таким чином, за результатами проведеного нами теоретичного аналізу можна зробити наступні висновки:

– У сучасній науці проблематика темпоральності є міждисциплінарною.

– Традиція наукових досліджень цієї категорії бере початок в екзистенційній філософії, хоча сама проблематика часу має значно довшу історію вивчення.

– Основна методологічна проблема в дослідженні темпоральності — розмаїття визначень та наявність великої кількості споріднених понять, які часто визначають одне й теж явище, але за допомогою різних назв.

– В психологічній науці темпоральність досліджується на трьох рівнях: психофізіологічному, де вона розглядається в контексті проблем адаптації до часових характеристик, біоритмів, зв'язку з роботою головного мозку, міжпівкульової асиметрії; на психологічному — розглядає проблеми сприйняття часу та вплив на цю здатність основних структур психіки, таких як процеси, стани, властивості (емоції, темперамент, уява, мислення тощо); на особистісному — виділяються різні типології особистості, які спираються на різні аспекти темпоральності. На сучасному етапі найбільш перспективними напрямками досліджень являються вивчення категорії теперішнього та знаходження «кванту» суб'єктивного виміру часу особистістю, а також розробка методів і методик дослідження власне темпоральності, а не окремих аспектів її прояву.

Список літератури

1. Абульханова-Славская К. А. Личностная регуляция времени // Психология личности в социалистическом обществе. Личность и ее жизненный путь / под ред. Л. Б. Ломова. — М.: Наука, 1990. — С. 114–129.
2. Болотова А. К. Психология организации времени / А. К. Болотова. — М.: Аспект Пресс, 2006. — 254 с.
3. Головаха Е. И. Психологическое время личности / Е. И. Головаха, А. А. Кроник. — Киев: Наукова Думка, 1984. — 207 с.
4. Кравченко С. А. Темпоральная психология / С. А. Кравченко, — М.: ЭКСМО, 2009. — 583 с.
5. Финогенов В. Н. Темпоральность бытия (философский анализ): автореф. дис. ... д-ра философских наук / Валерий Николаевич Финогенов, спец. 09.00.01 — Онтология и теория познания. — Екатеринбург, 1992. — 27 с.

Васюк Е. Н.

кандидат психологических наук,
доцент кафедры психологии
Донецкого национального университета

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЙ ТЕМПОРАЛЬНОСТИ В СОВРЕМЕННОЙ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКЕ

Резюме

В статье рассматривается философско-психологическая проблема темпоральности, в частности ее методологический аспект, который касается вопроса выделения круга психических явлений, что определяются как темпоральные, и рассматриваются перспективные направления исследований этого феномена в современной психологической науке.

Ключевые слова: жизненная перспектива, ментальное пространство, пространственно-временная организация, темпоральность.

Vasjuk E. N.

Ph. D., assistant professor of psychology at Donetsk National University

**METHODOLOGICAL PROBLEMS RESEARCH TEMPORALITY
IN MODERN PSYCHOLOGICAL SCIENCE**

Summary

In the article we have described philosophical and psychological problem of the temporalnost and its methodological aspect. It concerns a question about definitions of a circle of the temporalistical phenomena, and we have analyzed perspective directions of researches of this phenomenon in modern psychological science.

Key words: existential organization, mental space, temporalnost, vital respect.